

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ**

БОТИР БОЙМЕТОВ

Ҳайкалтарошлик ва пластик анатомия

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
томонидан олий ўқув юртлари 5140700 – «Тасвирий санъат ва
муҳандислик графикаси» бакалаврият таълим йўналиши
талабалари учун ўқув қўлланма сифатида
тавсия этилган

**ТОШКЕНТ
«IQTISOD-MOLIYA»
2007**

Бойметов Б.

Хайкалтарошлик ва пластик анатомия. Олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланма / Б. Бойметов; Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. – Т.: «IQTISOD-MOLIYA», 2007. – 120 б.

Педагогика олий ўқув юртлари тасвирий санъат ва муҳандислик графикаси ва амалий санъат таълим йўналишлари бакалавр талабалари учун мўлжалаб ёзилган мазкур ўқув қўлланма икки қисмдан ташкил топган бўлиб, хайкалтарошлик ва пластик анатомия фанининг қисқача тарихи, унда ишлатиладиган ашёлар, хайкалтарошлик санъатида рельеф, майда пластика ва думалок хайкалтарошлик санъати ҳақида тўлиқ маълумот берилган. Шунингдек, ўқув қўлланма да талаба-ёшларни хайкал ишлашга ўргатишда методик босқичлар баён этилган.

Ўқув қўлланманинг иккинчи қисмида тасвирий санъатнинг асосларидан бири бўлган пластик анатомия ҳақида тўла маълумот берилган. Хусусан пластик анатомиянинг вужудга келиш тарихи, инсон таянч аъзо тизими, суяк ва бўғимларнинг бирлашуви, инсоннинг мускуллар тизими, юзнинг айрим бўлаклари, инсон танаси қисмларининг сатҳи ва тана қисмларининг нисбатлари тўла баён этилган. Шунингдек ўқув қўлланмада скелетнинг бириктирувчи роли, унинг ҳаракатланиши, мускулларнинг ҳаракат вақтида гавданинг турли қисмлардаги ўзгаришлар ва унинг пластикаси, инсоннинг динамик ва статик ҳолатлари тўла баён этилган.

Дунёда касблар кўп, ҳар бирининг ҳаётда ўз ўрни, ўз аҳамияти бор. Лекин улар орасида шундай бир улуг касб борки, бошқа касблар унинг негизиди шаклланади ва таракқий этади. Бу олийжаноб касбнинг номи ўқитувчилик, мураббийликдир.

Ислом Каримов

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигига эришгандан сўнг иктисодий, ижтимоий маънавий соҳаларда, айниқса таълимни ислох қилиш борасида мисли кўрилмаган ижобий ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Жумладан Олий Мажлиснинг 1997 йил 29-август IX сессиясида қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги қонун ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастури XXI-асрда Ўзбекистоннинг таълим тизимини ривожлантириш борасидаги стратегик йўналишини белгилаб берди. Бу эса умумтаълим мактаблари, академик лицей ва касб - ҳунар коллежлари учун маънавий жиҳатдан баркамол, таълим жараёнида замонавий педагогик технологияларни мохирона қўллай оладиган, ижодкор ўқитувчи-кадрларни тайёрлашдан иборат. Зеро Президент И.А. Каримов айтганидек, «Биз олдимизга қандай вазифа қўймайлик, қандай муаммони ечиш зарурати туғилмасин, гап охиروқибат, барибир кадрларга ва яна кадрларга бориб такалади. Муболағасиз айтиш мумкинки, бизнинг келажагимиз, мамлакатимизнинг келажаги, ўрнимизга ким келишига ёки бошқачароқ айтганда, қандай кадрлар тайёрлашимизга боғлиқ».¹

Маълумки, олий ўқув юртлирида тасвирий санъат ўқитувчиларини тайёрлаш, бир неча ўзаро бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ўқув предметлари асосида амалга оширилади. Шулардан бири **хайкалтарошлик** ва **пластик анатомиядир**. Булажак мутахассис ўқитувчи қаламтасвир соҳасидаги перспектива қонун-қоидалари, ёруғ-соя назарияси, шаклларнинг конструктив тузилиши ва нисбатлари борасида олган билимларини хайкалтарошликнинг энг содда геометрик шакллардан тузилган натюрморт рельефини амалий бажариш машғулоти жараёнида мустаҳкамлайдилар. Шундан сўнг методик изчилликда гипс нақш элементларини тасвирлаш, инсон портретининг рельефи, бюсти ва ниҳоят мураккаб вазифалардан бўлган инсон қомати хайкалини, ҳаққоний тасвирлаш машғулоти билан давом эттирилади. Бу эса талабадан бевосита инсон пластик анатомиясини бўйича юқори даражадаги назарий билимларни эгаллаган бўлишини тақозо этади. Шунинг учун ҳам хайкалтарошлиқни пластик анатомиясиз тасаввур этиш қийин.

Мазкур ўқув қўлланма икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисм хайкалтарошлик бўйича талабаларга борлиқни турли материалларда (лой, пластилин) амалий ишлашга ўргатишга ва назарий жиҳатдан мустаҳкамлашга бағишланган бўлса, иккинчи қисм пластик анатомия фани,

¹ И.А. Каримов Ўзбекистон XXI асрга нитилмоқда. Т. «Ўзбекистон», 1999, 18 бет

унинг ривожланиш тарихи, мақсад ва вазифалари, одам пластик анатомиясини ўрганиш, динамик ва статик ҳолатларда гавда ҳаракати, пластик анатомиянинг тасвирий санъатдаги ўрни каби масалаларга қаратилган.

Ҳайкалтарошлик тасвирий санъатнинг бир тури бўлиб, ўқувчи ҳайкал ишлашда композиция асослари, ҳажмларни ҳис қилиш, турли ҳайкалтарошлик материалларида ишлай олиш, унинг пластик анатомия билан узвий боғлиқлиги ҳақида чуқур билимларга эга бўлиши лозим. Шунингдек, пластик анатомия курсининг назарий жараёнида етарли билимларни эгаллаган талаба ўзининг ушбу фанни ўзлаштириш жараёндаги олган билимларини инсон ва ҳайвонар ҳайкали тасвирини амалий бажариш жараёнида қўллай олиши ниҳоятда керакдир. Жумладан инсоннинг скелети; мускуллар тизими унинг алоҳида қисмлари ва бош суягини амалий машғулотларида ишлаш жараёнида мустаҳкамлайдилар.

І БОБ

1.1. Ҳайкалтарошлик санъати хақида

Тасвирий санъатнинг турларидан бири бўлган ҳайкалтарошлик асарлари борлиқдаги ҳажмга эга бўлган барча шакллар асосида тасвирланади. Майда ҳайкалчалардан тортиб, парк ва хиёбонларга ўрнатиладиган турли маҳобатли ҳайкаллар, ёдгорликлар, биноларнинг деворларига ишланадиган рельефлар, танга, нишон, медал кабиларнинг юзасидаги бўртма тасвирлар ҳайкалтарошлик санъатининг турли кўринишларидир.

Ҳайкалтарошлик асарлари ўзининг ишлатилиш жойи, бажарадиган вазифаси ва тайёрланиш усулига қараб турлича номланади. Улар одатда думалок ва кабарик кўринишда бўлади.

Думалок ҳайкалларни ҳамма томондан айланиб кўриш мумкин бўлса, кабарик ҳайкалларни юзага бўрттириб ишланганлиги сабабли фақат бир томондан кўрилади. Кабарик ҳайкалларни рельеф деб аталади. Рельеф французча сўз бўлиб «юза» деган маънони англатади. Рельефли ҳайкалларда асосий образлар билан бир қаторда кенглик, табиат манзараларининг кўриниши ҳам акс этади. Шунинг учун бундай рельефларни баъзан перспектив рельеф деб ҳам юритилади.

Рельеф ўз навбатида икки турга бўлинади. Улар барельеф ва горельефдир. Барельеф ҳам французча сўздан олинган бўлиб, «паст» рельеф деган маънони англатади.

Барельефда ҳайкал текис юзага нисбатан бир оз қабарган бўлиб, унинг қалинлиги ўзининг ҳақиқий ҳажмининг яримидан ошмайди. Танга, нишон, орден ва медалъ юзаларидаги бўртма тасвирлар бунга мисол бўла олади. Барельефлар айниқса амалий санъат буюмларини, меъморчилик биноларини безашда жуда қўл келади. Қадимги юнонистонда ҳаётда ишлатиладиган турли хил буюмлар: кўза, гулдон, қурол-аслаҳаларнинг юзаларини барельефлар билан бегаганлар, биноларнинг деворларига турли ҳаётий воқеаларни акс эттирувчи бўртма тасвирлар ишлаганлар.

Горельеф сўзи ҳам французча бўлиб, «баланд» рельеф маъносини билдиради. ҳайкалтарошликнинг бу турида тасвирлар юзадан сезиларли даражада бўртиб чиққан бўлиб, унинг қалинлиги ўзининг ҳақиқий ҳажмининг яримидан ошган бўлиши шарт. Горельефга кўплаб тарихий воқеаларга бағишлаб ишланган ёдгорликлар мисол бўлиши мумкин. Бу ёдгорликдаги айрим ҳайкаллар, масалан, олдинда тасвирланган образлар, юзага нисбатан жуда бўртиб чиққан бўлса ҳам лекин улар асосий композиция юзасига ёпишган ҳолда ишланган. Бу ёдгорликларда рельефнинг икки турини ҳам учратиш мумкин. Лекин горельеф унда етакчи ўринни эгаллайди. Рельефнинг яна бир тури мавжуд бўлиб, бу ўйиб ишланган рельефлардир. Бундай рельефлар одатда текис юзага ўйиб ишланади. Юзани ўйиш натижасида ҳосил бўладиган ёруғ-соя ўйини ҳисобига тасвир кўзга ташланади. Бундай рельефларнинг имконияти чегараланган бўлганидан улар амалга жуда кам қўлланилади. Улар қадимги Мисрда кўплаб ишлатилган.